

گفتگوهای یاکوبسون و پومورسکا

ترجمه: فرهاد ساسانی

گفت‌وگوهای

رومان یا کوبسون و کریستینا پومورسکا

سرشناسه: پومورسکا، کریستینا، ۱۹۲۸ - ۱۹۸۶ م.

سرشناسه: Pomorska, Krystyna

عنوان و نام پدیدآور: گفت‌وگوهای رومان یاکوبسون و کریستینا پومورسکا.

مشخصات نشر: تهران: نشر نویسه پارس، ۱۳۹۴.

مشخصات ظاهری: ۲۹۸ ص.

فروست: معرفی مشاهیر. زبان‌شناسان غیر ایرانی.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۰۳۰-۱۴-۱

وضعیت فهرست نویسی: فیپای مختصر.

یادداشت: فهرست نویسی کامل این اثر در نشانی: <http://opac.nlai.ir> قابل دسترسی است

یادداشت: عنوان اصلی: Dialogues: Roman Jakobson, Krystyna Pomorska

یادداشت: نمایه.

شناسه افزوده: ساسانی، فرهاد، ۱۳۴۹ - مترجم.

شماره کتابشناسی ملی: ۳۸۶۵۹۰۴

گفت‌وگوهای

رومان یا کوبسون و کریستینا پومورسکا

ترجمه‌ی فرهاد ساسانی

عضو هیأت علمی دانشگاه الزهراء (س)

این کتاب ترجمه‌ای است از:
Dialogues: Roman Jakobson, Krystyna Pomorska
Krystyna Pomorska
© 1983 – Cambridge University Press

تهران، صندوق پستی ۱۳۷۹-۱۶۷۶۵
تلفن: ۷۷۰۵۳۲۴۶، نمابر: ۷۷۰۵۳۲۴۶
سامانه پیام کوتاه: ۳۰۰۰۵۳۷۷۸۸۹۹۰۰
وبگاه:

www.neveeseh.com

همه حقوق محفوظ و متعلق به «نشر نویسه پرسی» است.
تکثیر و انتشار این اثر یا قسمتی از آن به هر شیوه، بدون مجوز قبلی و کتبی ممنوع و مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۰۳۰-۱۴-۱
ISBN: 978 - 600 - 7030 - 14 - 1
گفتگوهای یاکوبسون و پومورسکا

نویسنده: کریستینا پومورسکا Krystyna Pomorska

ترجمه: فرهاد ساسانی

نسخه پرداز و نسخه‌ویرا: امیر احمدی

طرح جلد و یونیفورم: محمد محرابی

صفحه‌آرایی و آماده‌سازی چاپ: محمد محرابی

چاپ و صحافی: مایداس

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۴

قیمت: ۲۰۰۰۰ تومان

فهرست

۷	به رسم سپاس / فرهاد ساسانی
۹	پیشگفته / فرهاد ساسانی
۲۷	پیشگفتار / موریس هله
۳۷	به جای مقدمه
۴۱	۱- راه منتهی به شعرشناسی
۵۷	۲- رویکردهای مطالعه‌ی فولکلور
۶۷	۳- نظم آفرینی و صداهاى زبان
۷۹	۴- نقش همخوان‌ها در کشف تقابلهای واجی
۹۱	۵- اثرات تجربه‌ی بین‌المللی بر تحول
۱۱۳	۶- مسائل همگانی صداها در زبان
۱۱۹	۷- عامل زمان در زبان و در ادبیات
۱۴۷	۸- عامل مکان
۱۶۳	۹- زمان در چارچوب نشانه‌ها
۱۶۹	۱۰- مفهوم نشان
۱۷۹	۱۱- توازن
۱۹۳	۱۲- شعر و دستور
۲۱۱	۱۳- شباهت و مجاورت در زبان و ادبیات، در سینما و در زبان‌پژشی
۲۲۵	۱۴- زندگی‌نامه‌ی شاعر، شعر و اسطوره
۲۴۵	۱۵- نشانه‌شناسی
۲۵۵	پسگفتار / کریستینا پومورسکا
۲۸۴	اصطلاح‌نامه
۲۹۲	نام‌نامه

به رسم سپاس

شایسته است ترجمه‌ی فارسی گفت‌وگوهای یاکوبسون با پومورسکا به خود یاکوبسون، مردی برای تمام فصول زبان‌شناسی و نشانه‌شناسی، تقدیم شود. و لازم است از نبوشا صدر به طور خاص و نسترن یزدانی که ترجمه‌ام را با شکیبایی خواندند و با متانت ناسازگاری‌ها و بدنویشی‌ها (و در واقع بدبرگردانی‌ها)ی من را یادآور شدند و جایگزین‌هایی پیشنهاد دادند، فراوان یاد کنم و لطفشان را سپاس بگزارم. ابتدا ترجمه‌ی این گفت‌وگوها آسان می‌نمود، اما وقتی دوباره خواندمشان خود را رویاروی گفت‌وگویی دیدم با دشواری‌های خاص خود: گفت‌وگویی که ابتدا به زبان فرانسوی انجام شده و سپس به انگلیسی برگردانده شده بود، با انبوهی از موضوع‌های گوناگون، و ناگزیر اصطلاح‌های فراوان از حوزه‌های مختلف و نام‌های بسیار از کسان متعدد. بهانه‌ای نیست: اگر کمبود و ناروانی باشد، از قلم من است. اما کتابی است که ترجمه‌اش یک ضرورت بود و خواندنش لازم می‌نماید.

پیشگفته

فرهاد ساسانی

رومان یاکوبسون^۱ را می‌توان بدون تردید دانشمند و به تعبیری دقیق‌تر، علامه‌ی چندرشته‌شناس و چندزبان‌دان دانست؛ کسی که توانسته است چند دنیای فرهنگی تا حدی مختلف، چندین تجربه‌ی علمی متفاوت، و چند دوره‌ی علمی را به هم پیوند زند. از این رو، بی‌شک او یکی از بزرگ‌ترین زبان‌شناسان طول تاریخ و حتی یکی از بزرگ‌ترین اندیشمندان سده‌ی بیستم محسوب می‌شود.

یاکوبسون اندی پس از انقلاب کمونیستی، مجبور شد روسیه را در سال ۱۹۲۰ ترک کند و به شهر پراگ در چکسلواکی آن زمان برود. در آن‌جا، در سال ۱۹۲۶ به همراه ویلم ماتیوس^۲ و چند زبان‌شناس چک و روس دیگر، حلقه‌ی زبان‌شناسی پراگ، یکی از تأثیرگذارترین مراکز نظریه‌پردازی و پژوهش زبانی در تاریخ زبان‌شناسی را بنیان گذاشت. دکتری خود را در سال ۱۹۳۰ از

^۱ معمولاً نام او را، به پیروی از انگلیسی‌زبان‌ها، «رومن یاکوبسون» می‌نویسند اما من ترجیح می‌دهم به پیروی از تلفظ اصلی نام او در روسیه، «رومان یاکوبسون» را به کار ببرم.

^۲ Vilem Mathesius

دانشگاه چارلز^۱ گرفت و از ۱۹۳۳ در دانشگاه ماساریک^۲ در شهر برنو^۳ مشغول به تدریس شد. در اوایل مارس ۱۹۳۹ مجبور شد به دلیل درگرفتن جنگ جهانی دوم، سفرها و گریزهایی پی در پی را آغاز کند که هر کدام بابتی شد برای آشنایی و کار با زبان‌شناسان مختلف شمال اروپا در زمینه‌های مختلف. ابتدا به برلین رفت تا از آنجا به کپنهاگ دانمارک برود. در آنجا با حلقه‌ی زبان‌شناسی کپنهاگ و زبان‌شناسانی چون لوییس یلمسلو^۴ همکاری کرد. در ۱ سپتامبر ۱۹۳۹ به نروژ رفت. در ۱۹۴۰ به سوئد گریخت و در آنجا در بیمارستان دانشگاه کارولینسکا^۵ مشغول کار درباره‌ی زبان‌پریشی شد. در ۱۹۴۱ مجبور شد به نیویورک بگریزد. در آنجا با فرانسوی‌زبانانی چون کلود لوی-استروس^۶ آشنا شد؛ آشنایی‌ای که بر لوی-استروس و مردم‌شناسی او تأثیر گذاشت و زمینه‌های شکل‌گیری ساختارگرایی در مردم‌شناسی و جامعه‌شناسی را به وجود آورد؛ اندیشه‌هایی که نشانه‌شناسی رولان بارت^۷ را نیز بی‌نصیب نگذاشت. او همچنین با دیگر زبان‌شناسان آمریکایی چون لئونارد بلومفیلد^۸، فرانتس بوآس^۹ و بنجامین لی وورف^{۱۰} آشنا شد؛ این آشنایی حتی باعث شد بوآس مانع از بازگرداندن او به اروپا توسط مقامات آمریکایی و به‌خطر افتادن جان‌ش شود. از ۱۹۴۹

1 Charles University

2 Masarykova Univerzita/ Masaryk University

3 Brno

4 Louis Hjelmslev

5 Karolinska Universitetssjukhuset

6 Claude Lévi-Strauss

7 Roland Barthes

8 Leonard Bloomfield

9 Franz Boas

10 Benjamin Lee Whorf

معمولاً به اشتباه نام او را در فارسی لویی یلمزلف یا یلمسلف نوشته‌اند.

تا ۱۹۶۷، تا زمان بازنشستگی‌اش در دانشگاه هاروارد^۱ تدریس و پژوهش کرد. در دهه‌ی پایانی زندگانی‌اش در مؤسسه‌ی تکنولوژی ماساچوست^۲ (ام‌آی‌تی) به پژوهش مشغول شد و با تأثیرگذاری بر شاگردش، موریس هله و در پی آن نوآم چامسکی^۳، زمینه‌ی شکل‌گیری واج‌شناسی نوین را فراهم کرد. سرانجام در ۱۸ ژوئیه‌ی ۱۹۸۲ دیده از جهان فرو بست.

با این توصیف، آثار اندکی از قلم خود یاکوبسون به فارسی ترجمه شده است (شاید صرفاً ۳ مقاله‌ی کوتاه از او^۴ و یک کتاب^۵). با این وجود، بر پایه‌ی منابع دست‌دوم و چندم و همین چند نوشته‌ی ترجمه‌شده‌ی اندک پیوسته از او یاد می‌شود، و همچنان در دنیای زبان‌شناسی و نشانه‌شناسی مبنای پژوهش‌های تازه قرار می‌گیرد. این در حالی است که رومان یاکوبسون نویسنده و مترجمی پرکار، پرنویس و کوتاه‌نویس، اما ماندگار و تأثیرگذار بوده است. تا آن‌جایی که گشتم، کتاب‌ها و مجموعه‌های ذیل را یافتم: بیش از ۱۰ جلد کتاب و مجموعه مقالاتی ۶ جلدی در زمینه‌های مبانی زبان‌شناسی، نشانه‌شناسی، هنر (بویژه نقاشی و سینما)، شعر، فولکلور، نظم و وزن، رده‌شناسی، زبان‌های اسلاوی، زبان‌پریشی، فراگیری زبان کودک، ترجمه‌شناسی، دستور، و واج‌شناسی، به

1 Harvard University

2 Massachusetts Institute of Technology

3 Noam Chomsky

۴ از جمله دو مقاله‌ی «قطب‌های استعاره‌ی و مجاز در زبان‌پریشی» (ترجمه‌ی مریم خوزان)، «زبان‌شناسی و شعرشناسی» (ترجمه‌ی حسین پاینده)، در زبان‌شناسی و نقد ادبی (تهران: نشر نی، ۱۳۶۹)، به ترتیب صص ۳۹-۴۶ و ۷۱-۸۰؛ این دو مقاله و مقاله‌ای دیگر دوباره با این عنوان‌ها چاپ شده است: «زبان‌شناسی و شعرشناسی» (ترجمه‌ی کورش صفوی)، «وجه غالب» (ترجمه‌ی بهروز محمودی بختیاری)، و «قطب‌های استعاره و مجاز» (ترجمه‌ی کورش صفوی)، در ساخت‌گرایی، پساساخت‌گرایی و مطالعات ادبی، به کوشش فرزانه سجودی (تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی (انتشارات سوره‌ی مهر)، ۱۳۸۰)، به ترتیب صفحه‌های ۸۹-۱۰۵، ۱۰۷-۱۱۳، و ۱۱۵-۱۲۸. ۵ رومان یاکوبسون، روندهای بنیادین در دانش زبان، ترجمه‌ی کورش صفوی (تهران: هرمس، ۱۳۷۶).

زبان‌های روسی، چک، آلمانی، فرانسوی و انگلیسی. برخی از آثار او ممکن است به راحتی در دسترس نباشد (به بسیاری از آنها در کتاب حاضر در خلال گفت‌وگوها اشاره شده است). برخی از آنها عبارت است از:

Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves (Prague, 1929).

K charakteristike evrazijskogo jazykovogo sojuza (Prague, 1930).

Child Language, Aphasia and Phonological Universals (The Hague: Mouton, 1941, 1980).

Questions de poetique (Paris: Seuil, 1973).

Six Lectures of Sound and Meaning (Massachusetts: MIT Press, 1978).

The Framework of Language (Michigan Slavic Publications, 1980).

این کتاب به فارسی ترجمه شده است: روندهای بنیادین در دانش زبان، ترجمه‌ی کورش صفوی (تهران: هرمس، ۱۳۷۶).

Jakobson Roman & Morris Halle, *Fundamentals of Language* (Hague: Mouton & S-Gravenhage, 1956).

Jakobson Roman & L. Waugh, *The Sound Shape of Language* (1979).

Jakobson R. & Krystyna Pomorska, *Dialogues* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983, First published in French: Paris: Flammarion, 1980).

Verbal Art, Verbal Sign, Verbal Time, edited by Krystyna Pomorska and Stephen Rudy (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1985).

Jakobson R. "Shifters and Verbal Categories." *On Language*. (ed. Linda R. Waugh and Monique Monville-Burston). 1990. 386-392.

نوشته های منتخب یاکوبسون در ۶ جلد:

Selected Writings, I: Phonological Studies, 2nd ed. (The Hague/ Paris: Mouton, 1971, first ed. 1962).

Selected Writings, II: Word and Language, (The Hague/ Paris: Mouton, 1971).

Selected Writings, III: Poetry of Grammar and Grammar of Poetry, edited by Stephen Rudy (The Hague/ Paris/ New York: Mouton, 1981).

Selected Writings, III: Poetry of Grammar and Grammar of Poetry, edited by Stephen Rudy (The Hague/ Paris/ New York: Mouton, 1981).

Selected Writings, IV: Slavic Epic Studies, edited by Stephen Rudy (The Hague/ Paris/ New York: Mouton, 1966).

Selected Writings, V: On Verse, Its Masters and Explorers (The Hague/ Paris: Mouton, 1978).

Selected Writings, VI: Early Slavic Paths and Crossroads, edited by Stephen Rudy (The Hague/ Paris/ New York: Mouton, 1985).

بسیاری از مقاله‌های او در مجموعه‌های مختلف نیز بازنشر شده است. درباره‌ی او نیز، تا آن‌جا که یافتیم چند کتاب نوشته شده است، از جمله:

Pomorska, Krystyna, Elżbieta Chodakowska, Hugh McLean & Brent Vine (eds.), *Language, Poetry and Poetics: The Generation of the 1890s: Jakobson, Trubetzkoy, Majakovskij* (Berlin/ New York/ Amsterdam: Mouton de Gruyter, 1987).

Richard Bradford, *Roman Jakobson: Life, Language, Art* (London/ New York; Routledge, 1994).

به همین دلیل، لازم است شخصیت رومان یاکوبسون، علاقه‌مندی‌های پژوهشی‌اش، خاستگاه‌های اندیشه‌ها، آثار و نظریه‌هایش کامل‌تر معرفی شود.

مجموعه گفت‌وگوهای حاضر به لحاظ ارائه‌ی تصویری فراگیر از سیر تحول علمی، معرفی خاستگاه‌ها و اشاره‌ای هرچند فهرست‌وار به دیدگاه‌های یاکوبسون بی‌همتا است، اگرچه لحن گفت‌وگویی آن و پرداختن به تاریخ پربار ۷۰ ساله، با تمام پیوندهایی که با حوزه‌های دانش و هنر زمان خود دارد، و نیز با در نظر گرفتن تحولات و جابه‌جایی‌هایش، آن هم در صفحه‌هایی معدود، خواندن و درک آن را دشوار می‌کند؛ این دشواری تا حدی نیز به دلیل این است که این گفت‌وگو ابتدا به زبان فرانسوی انجام شده و در سال ۱۹۸۰ توسط انتشارات فلاماریون^۱ در پاریس به چاپ رسیده، و سپس به انگلیسی ترجمه شده و در سال ۱۹۸۳ توسط انتشارات دانشگاه کمبریج انتشار یافته است.

۱ Flammarion

و در واقع ضرورت ارجاع پیوسته به آثار دیگر برای آشنایی با فضای آن را نشان می‌دهد. این گفت‌وگو را می‌توان «مجل تلاقی» بسیاری از متن‌های علمی در حوزه مطالعات زبانی، ادبی، هنری، مطالعات نشانه‌شناختی و حتی حوزه‌هایی مانند فیزیک، در روسیه، کشورهای اروپایی و ایالات متحده دانست. این گفت‌وگوها به نحوی تاریخ زبان‌شناسی نوین، نشانه‌شناسی و مطالعات ادبی و هنری از دهه‌ی ۱۹۲۰ تا دهه‌ی ۱۹۷۰ میلادی را در بر می‌گیرد؛ دورانی که بی‌شک در این مطالعات بسیار تأثیرگذار بوده است، و برای درک بهتر ساخت‌گرایی در نشانه‌شناسی و نقش‌گرایی در زبان‌شناسی اهمیت بسزایی دارد.

یاکوبسون بی‌شک متخصصی بی‌بدیل و نظریه‌پرداز بنیان‌گذار در حوزه‌های مختلف است. بخشی از مهم‌ترین حوزه‌های فعالیت او عبارت است از: زبان‌شناسی - از جمله آواشناسی و واج‌شناسی، زبان‌شناسی تاریخی و بویژه مطالعه‌ی زبان‌های اسلاوی، مطالعه‌ی مبانی همگانی زبان‌شناسی، صرف و نحو و معنی‌شناسی - نشانه‌شناسی، نظریه‌پرداز و نقد ادبیات و هنر - از نقاشی گرفته تا سینما - مطالعه‌ی وزن و توازن در شعر و نظم^۱ - از توازن صرفاً

۱ در این جا، «نظم» معادل واژه‌ی ورس / verse و در واقع در برابر شعر قرار گرفته است. اغلب میان شعر و نظم تمایز قائل می‌شوند؛ در برخی جاهای این کتاب، بویژه در صحبت‌های یاکوبسون چنین تمایزی وجود دارد. «نظم» یا verse در مطالعات یاکوبسون اغلب در اشاره به توازن آفرینی آوایی و ایجاد وزن به کار می‌رود، اما «شعر» یا پوئتری / poetry عمدتاً به بازی‌های معنایی مرتبط است، اگرچه گاه در اشاره به نظم و نظم آفرینی از شعر نیز استفاده می‌شود. این رویکرد در واقع منبای تقسیم‌بندی دوگانه شعر و نظم است. اما در گفته‌های کریستینا پومورسکا گاه این تقابل رعایت نمی‌شود. از این رو، گاه مجبور شده‌ام به جای نظم از نظم آفرینی استفاده کنم. اگرچه گاه نظم آفرینی در برابر واژه‌ی versification نیز به کار رفته است. البته می‌شد به جای «نظم» از واژه‌ی «منظومه» یا «سروده» نیز استفاده کرد.

آوایی گرفته تا توازن‌های غیرآوایی، و نیز متانیمی^۱ و متافور^۲ - مطالعه‌ی فولکلور، تاریخ و فرهنگ، زبان‌آموزی، و عصب‌شناسی زبان بویژه در مسئله‌ی زبان‌پریشی و اسکیزوفرنی. او در بسیاری از حوزه‌ها پیشگام بوده است. برای نمونه، درباره‌ی حوزه‌ی بینارشته‌ای عصب‌شناسی زبان، یاکوبسون خود در فصل ۱۳، صص ۲۱۷ با عنوان «شبهات و مجاورت در زبان و ادبیات، در سینما و در زبان‌پریشی»، می‌نویسد:

این بازتفسیر از تمایز سنتی میان زبان‌پریشی به اصطلاح «حسی»^۳ و «تولیدی»^۴ من را به سنوی پژوهش‌ها و نتیجه‌گیرهای بیش‌تر و متنوع‌تری سوق داد و مبنایی شد برای طبقه‌بندی مفصل‌تر و دقیق‌تر از سندروم‌های زبانی زبان‌پریشی، و این رده‌شناسی جدید را می‌شد به راحتی با مشاهدات عصب‌شناسان از موقعیت نسبی آسیب‌های کورتکسی که زیربنای انواع مختلف زبان‌پریشی بود مرتبط دانست. پژوهش‌م به ایجاد حوزه‌ی بینارشته‌ای جدیدی کمک کرد که امروز به عصب‌شناسی زبان معروف است. او با پژوهش درباره‌ی فراگیری زبان توسط کودک و همچنین زبان‌پریشی، به ترتیب از بین رفتن آواها و نیز جهانی‌های زبانی یا جهانی‌های تضمینی^۵ دست یافت. یاکوبسون با زبان‌های متعددی آشنایی داشته، درباره‌ی زبان‌های

1 metonymy

درباره‌ی علت استفاده از واژه‌های «متانیمی» و «متافور» به ترتیب به جای «مجاز» و «استعاره»، نک صص ۲۲-۲۴ از همین پیشگفته.

2 metaphor

3 sensory

4 motor

5 implicational universals

بسیاری پژوهش کرده و به زبان‌های روسی، انگلیسی، فرانسوی، آلمانی و چک نوشته است. به همین دلیل، شخصیتی چندملیتی دارد که در سفرهای متعدد خود از شرق اروپا به مرکز و شمال اروپا و سپس ایالات متحده، با اندیشمندان مختلف و متخصصان متعددی همکاری کرده است. پژوهش‌هایش درباره‌ی مطالعات تاریخی زبان و بویژه زبان‌های اسلاوی تا آن حد است که او را بی‌شک می‌توان یکی از بزرگ‌ترین اسلاوشناسان تاریخ دانست. یاکوبسون در کل مطالعات زبانی، به دنبال تغییرات غایتمند بوده است. موریس هله^۱ در «پیشگفتار» همین کتاب (ص ۳۲) می‌نویسد «[...] طی دو دهه کارش در هاروارد، یاکوبسون تقریباً همه‌ی اسلاوشناسان بزرگ فعال در ایالات متحده‌ی امروز را تربیت کرد.» همسر ولادیسلاف وانچورا^۲، نویسنده‌ی اهل چک، در خاطراتش پس از کشته‌شدن شوهرش در پی اشغال چکسلواکی، می‌نویسد: «رومان یاکوبسون، که اصالتاً روس بود، یکی از بااستعدادترین اسلاوشناسان و بوهمیائشناسان، و مردی غیرمعمول چه در ظاهر و چه در باطن بود» (به نقل از پومورسکا در «پسگفتار» همین کتاب، ص ۲۷۶).

همان گونه که اشاره شد، یاکوبسون را می‌توان پل انتقال دانش زبان‌شناسی و نشانه‌شناسی از شرق اروپا به مرکز، غرب و شمال اروپا و سپس ایالات متحده در سده‌ی بیستم دانست. در روسیه عضو حلقه‌ی زبان‌شناسی مسکو بود و با حلقه‌ی زبان‌شناسی باختین^۴

1 Morris Halle

2 Vladislav Vančura

3 Bohemia

بوهمیای کشوری تاریخی در مرکز اروپا بوده است که دومین سرزمین‌های غربی جمهوری چک کنونی را در بر می‌گرفته است.

4 Mikhail Mikhajlovich Bakhtin

و آپویاز^۱ یعنی انجمن مطالعه‌ی زبان شعری در سن پترزبورگ همکاری داشت. با نقاشان فوتوریست روس نشست و برخاست می‌کرد، با شاعران فوتوریست و آوانگاردی چون مایاکوفسکی^۲ دوست صمیمی بود، و به نظریه‌های جدید فیزیک مانند نسبیت زمان در نگاه آلبرت آینشتاین^۳ توجه داشت. یاکوبسون که در ۱۱ اکتبر ۱۸۹۶ در یک خانواده‌ی مرفه یهودی تبار با پدری کارخانه‌دار و مادری شیمی‌دان به دنیا آمد، از همان اوایل دوران مدرسه به مطالعه‌ی زبان، ادبیات و هنر علاقه‌مند شد. ارتباط زبان و ادبیات را می‌توان یکی از سنت‌های آموزشی در روسیه دانست. یاکوبسون خود در فصل ۱، «راه منتهی به شعرشناسی» (ص ۵۱) می‌نویسد:

سنت ارتباط نزدیک مطالعه‌ی زبان با ادبیات در دانشگاه مسکو در سده‌ی هجدهم پایه‌گذاری شد و بویژه توسط یکی از بزرگ‌ترین اسلاو‌شناسان سده‌ی گذشته، فدور ایوانوویچ بوسلائف^۴ (۱۸۹۷-۱۸۱۸) پرورش یافت که ایده‌ی وجود پیوند نزدیک میان زبان‌شناسی و مطالعه‌ی ادبیات را در هر دو جنبه از کارش، نوشتار و گفتار، از رمانتیسم به ارث برده بود. اصطلاح slovenost (برگرفته از slovo «واژه»)، که هنوز در روسی برای دلالت بر ادبیات به مثابه‌ی ابژه‌ی مطالعه به کار می‌رود و آن را با قدرت به «واژه» پیوند می‌زند، به درستی توصیف‌کننده‌ی این گرایش است. این اصطلاح بویژه در ارتباط با این سنت شفاهی سودمند است.

1 OPOJAZ: Obščestvo po izučeníju poetičeskogo jazyka

2 Vladimir Vladimirovich Majakovskij (Mayakovsky) (1893-1930)

در ضبط نام‌های روسی به خط لاتین، تفاوت‌هایی مشاهده می‌شود. از جمله به تارگیری از به جای ا یا ۱۷ در این کتاب از روش تول استفاده شده است.

3 Albert Einstein

4 Fedor Ivanovich Buslaev

هله همچنین درباره‌ی ارتباط یاکوبسون با نقاشان در «پیشگفتار» همین کتاب (ص ۳۲) اشاره می‌کند که:

در یکی از گفت‌وگوها، یاکوبسون اظهار می‌کند: در میان نقاشان بزرگ شده است. این گونه بالیدن، که به نظر من مشابه دیگری در میان شخصیت‌های بزرگ حوزه‌ی مطالعات ادبی و زبان‌شناسی ندارد، از اهمیت بنیادی برای شناخت آرایش فکری یاکوبسون برخوردار است. نقاشانی که یاکوبسون میانشان بزرگ شده بود تقریباً غیرمعمول بودند، و گروهی موسوم به آوانگارد روسی را به وجود آوردند شامل هنرمندانی چون فیلونوف^۱، کاندیسنکی^۲، لاریونوف^۳، ماله‌ویچ^۴ و ماتیوشین^۵.

رومان یاکوبسون خود در فصل ۱ (ص ۴۹) با عنوان «راه منتهی به شعرشناسی» درباره‌ی ارتباطش با ویکتور خلبنیکوف^۶ (۱۸۸۵-۱۹۲۲)، یکی از بزرگ‌ترین شاعران آوانگارد روس در آن زمان می‌نویسد:

با خلبنیکوف به بحث درباره‌ی درونی‌ترین گلو سالالیا^۷ [قوانین وردخوانی] که در سده‌ی هجدهم در میان فرقه‌های مذهبی روس به ثبت رسیده بود، و نیز بافت وردهای جادویی نامفهوم پرداختم، در حالی که خلبنیکوف پیوسته

1 Pavel Nikolayevich Filonov (1883-1941)

2 Wassily Wassilyevich Kandinsky (1866-1944)

3 Mikhail Fyodorovich Larionov (1881-1964)

4 Kazimir Malevich (1878-1935)

5 Michael Vasilyevich (Vasil'evich) Matjushin (1861-1934)

6 Viktor (Velimir) Vladimirovich Khlebnikov (1885-1922)

7 glossolalia/ speaking in tongues

به نوعی وردخوانی در برخی آیین‌های مذهبی گفته می‌شود که طی آن گفتاری آهنگین شبیه زبانی ظاهراً بدون معنا ادا می‌شود.

پرسش‌هایی درباره‌ی روابط و پیوندهای ممکن میان امور عقلانی و غیرعقلانی در شعر سنتی و متأخر مطرح می‌کرد. از همان ابتدا، دست به مکاتبه‌ی پیوسته زدیم و دوستانی واقعی شدیم؛ شاید [خلبنیکوف] به طور معمول با کسی این‌طور دوست نمی‌شد. [...] وقتی در سال ۱۹۵۶، پس از غیبت سی‌وشش‌ساله، به مسکو برگشتم، و هنگام هر سفری پس از آن، کروچنیک^۱ برای دیدنم به هتل می‌آمد؛ دوستی قدیمی‌مان ادامه یافت و حتی محکم‌تر هم شد. او همچنین در ادامه (ص ۵۰) به ارتباط نزدیکی با نقاشان اشاره می‌کند: «جالب است که نزدیک‌ترین پیوندهایم احتمالاً با نقاشانی بود که در جریان بحث‌هایم در دوران مدرسه شناختمشان: پاول فیلونوف (۱۸۸۳-۱۹۴۱) و بویژه کازیمیر ماله‌ویچ».

یاکوبسون همچنین شناسنده‌ی برخی از زبان‌شناسان و نشانه‌شناسان فراموش‌شده بوده است؛ از این میان، می‌توان به چارلز سندرز پرس^۲، فیلسوف و نشانه‌شناس آمریکایی، میخائیل باختین^۳، نظریه‌پرداز بزرگ روس، و یان نیچسلا ایگناتسی بودنن د کورتنی^۴ (معروف به بودنن د کورتنی)، زبان‌شناس بزرگ لهستانی از حلقه‌ی زبان‌شناسی کازان^۵ یاد کرد. یاکوبسون، به همراه ترویتسکوی^۶، با گسترش مفهوم «واج»، به پیروی از بودنن د کورتنی و کروژفسکی^۱، و سپس ترکیب آواشناسی تولیدی و آواشناسی آکوستیک یا فیزیکی

1 Aleksej Eliseevich Kruchenykh (1886-1968)

2 Charles Sanders Peirce

3 Jan Niecisław Ignacy Baudouin de Courtenay

4 Kazan

5 Nikolai Trubetzkoi

6 Mikołaj Habdank Kruszewski

و در نتیجه بررسی همخوان‌ها و واکه‌ها در کنار هم، بر خلاف رویکرد کلاسیک، و نیز معرفی مشخصه‌های تمایزدهنده‌ی آوایی جفتی به همراه تروبتسکوی، بر واج‌شناسان آمریکایی تأثیر گذاشت و زمینه‌ساز شکل‌گیری واج‌شناسی خطی، و به تعبیری دیگر واج‌شناسی زایشی شد؛ البته این اتفاق پس از رفتن او به ایالات متحده و انتقال آن اندیشه‌ها روی داد. یاکوبسون در فصل «نظم آفرینی و صداهای زبان» (ص ۶۹) درباره‌ی تحلیل نظم صداهای زبانی در شعر خلبینکوف می‌نویسد:

نظریه‌ی پرورده‌ی بودوئن د کورتنی (۱۸۴۵-۱۹۲۹) و بهترین شاگردانش کارایی بی‌سابقه‌ای داشت؛ این نظریه در برابر آموزه‌های رسمی ایستادگی می‌کرد و امکانات تازه‌ی بسیاری را علی‌رغم همه‌ی تناقض‌های حل‌نشده‌اش پدید می‌آورد. مفهوم واج که توصیف‌کننده‌ی پیوند ناگسستنی میان صدا و معناست و ساخته‌وپرداخته‌ی دو تن از فهمیده‌ترین دانشجویان پترزبورگی بودوئن، لف ولادیمیروویچ شیربا^۱ (۱۸۸۰-۱۹۴۴) و اوگنی دمیتریه‌ویچ پولیوانوف^۲ (۱۸۹۱-۱۹۳۸) بود راهنمای مطالعه‌ی من در مورد ابزار شعری به‌کاررفته در شعر خلبینکوف، و به طور کل زبان شعری شد. از این گذشته، کاربرد این تعبیر در تحلیل شعر ناگزیر مرا واداشت در نظریه‌ی واج‌ها کاملاً بازنگری کنم و آن را بر اساس روابط دوسویه‌ی واج‌ها بسط دهم چون، به گونه‌ای غیرقابل چشم‌پوشی، هر مفهوم زبانی به‌کارگرفته‌شده در شعرشناسی به طور خودکار و ناگزیر ایده‌ی روابط دوسویه

1 Lev Vladimirovich Shcherba (Šerba)

2 Evgenij Dmitrievich Polivanov

را پیش رو قرار می‌دهد.

یاکوبسون بر نظریه‌پردازان بسیاری در حوزه‌های مختلف تأثیر گذاشته است. همان گونه که اشاره شد، آشنایی کلود لوی-استروس با او در آمریکا و تأثیرپذیری رولان بارت از او زمینه‌های ساختارگرایی در مردم‌شناسی و جامعه‌شناسی، مطالعه‌ی ادبیات و هنر و روان‌شناسی را به وجود آورد. یاکوبسون با ارائه‌ی روش‌های مطالعه‌ی ساختاری زبان و ادبیات و هنر، از یک سو با الگوبندی دیدگاه‌های سوسور^۱ و از سوی دیگر با نقد بسیاری از آن‌ها، مبانی ساختارگرایی را فراهم آورده است. البته بسیاری از دیدگاه‌های یاکوبسون زمینه‌ساز و راهگشای زبان‌شناسان نقش‌گرا و نظریه‌پردازان حوزه‌های ارتباطات، نشانه‌شناسی فرهنگی، جامعه‌شناسی زبان و مانده آن‌ها بوده است. یاکوبسون شاگردان بسیاری در حوزه‌های مختلف پرورش داد و به این طریق به گسترش دانش زبان‌شناسی، نشانه‌شناسی و مطالعه‌ی ادبیات و هنر کمک کرد.

از نظریه‌های کلیدی و تأثیرگذار او، که در ایران بیش از بقیه‌ی نظریه‌هایش شناخته شده است، می‌توان به دوگانه‌ی جانشینی یا انتخاب، در برابر همنشینی یا ترکیب (به پیروی از دو محور متداعی و همنشینی سوسور) و به‌کارگیری آن در زبان‌آموزی، شعر و هنر و زبان‌پریشی اشاره کرد. دوگانه‌ی دیگر متافور در برابر متانیمی و سینکداکی^۲ است. متأسفانه به دلیل تفاوت در تعریف‌های مختلف از دو واژه‌ی متافور و متانیمی، بویژه واژه‌ی دوم، چه در زبان‌های اروپایی چه در فارسی، اشکالات جدی در برخورد با

1 Ferdinand de Saussure

2 synecdoche

آن‌ها مشاهده می‌شود. در ادبیات فارسی، معمولاً استعاره نوعی مجاز یا زبان مجازی انگاشته می‌شود. در اروپا نیز رویکردهای مختلفی به تعریف و دسته‌بندی آن‌ها وجود دارد. در صورتی که در رویکردهای جدید به استعاره و مجاز، برداشتی تقریباً متفاوت، بویژه در مورد متانیمی، بر پایه‌ی دریافتی ناقص از رویکرد رومان یاکوبسون شکل گرفته است، و نیز در سال‌های اخیر بر پایه‌ی رویکرد شناختی به استعاره تعبیرهای دیگری نیز اضافه شده است. استعاره و مجاز بر پایه‌ی نگاه یاکوبسون، به ترتیب بر اساس محور جانشینی (یعنی انتخاب و شباهت) و همنشینی (یعنی ترکیب و مجاورت) تعریف شده است. بر پایه‌ی زبان‌شناسی شناختی نیز همین برداشت اما در قالب نگاشت یک قلمرو^۱ بر قلمروی دیگر به صورتی طرح‌واره‌ای مطرح است. به همین دلیل، واژه‌ی «مجاز» معادل مناسبی در فارسی برای متانیمی محسوب نمی‌شود.

نکته‌ی دیگر آن که یاکوبسون میان متانیمی و سینکداکی، هر دو بر پایه‌ی همنشینی و مجاورت تمایز قائل می‌شود: سینکداکی رابطه‌ی درونی جزء با کل و به‌کارگیری جزء به جای کل یا بر عکس کل به جای جزء است؛ اما متانیمی، اگرچه رابطه‌ای بر پایه‌ی مجاورت و همنشینی است، رابطه‌ای بیرونی است. او در فصل ۱۳ (ص ۲۲۱) می‌نویسد:

باید - مهم‌تر از هر چیز - تفاوت اساسی میان دو جنبه از مجاورت را مشخص کنیم و به دقت در نظر داشته باشیم: جنبه‌ی بیرونی (متانیمی، به معنای درست کلمه) و جنبه‌ی درونی (سینکداکی، که به متانیمی نزدیک است اما با این حال اساساً متفاوت است). نشان‌دادن دستان چوپان در شعر یا

¹ domain

سینما اصلاً همانند نشان‌دادن کلاه یا گله‌اش نیست، واقعیتی که اغلب به اندازه‌ی کافی به آن توجه نمی‌شود. عملکرد سینکداکی، جزء به جای کل یا کل به جای جزء را، علی‌رغم خویشاوندی انکارشدنی این دو صنعت مجاورتی که هر دو با رابطه‌ی استعاری مبتنی بر شباهت متفاوتند، باید به طور مشخص از قرابت متانیمی متمایز کرد. مانند تحلیل دستوری در زبان‌شناسی، در شعرشناسی هم باید پیوسته شباهت متانیمی و سینکداکی و تفاوتشان با استعاره را، از سوی دیگر افزون بر تفاوت میان مجاورت درونی و بیرونی که نشانگر مرز میان سینکداکی و متانیمی به معنی دقیق است، در نظر داشت.

این در حالی است که معمولاً این تفکیک میان متانیمی و سینکداکی در کار یاکوبسون نادیده گرفته می‌شود. همچنین در کار زبان‌شناسان شناختی نیز به آن توجه نمی‌شود و صرفاً متانیمی واژه‌ای پوششی برای انواع رابطه‌های مجاورت به شمار می‌آید. از این رو، در ترجمه‌ی این کتاب معمولاً سعی شده است از واژه‌های متانیمی و سینکداکی به جای مجاز استفاده شود. یادآور می‌شوم در ترجمه‌ی مقاله‌ای از اوبرتو اکو در مجموعه‌ی استعاره: مبنای تفکر و ابزار زیبایی‌آفرینی، به کوشش فرهاد ساسانی (تهران: انتشارات سوره‌ی مهر، ۱۳۸۳ و ۱۳۹۲) متانیمی را «مجاز» و سینکداکی را «مجازواره» ترجمه کردم.